

Ж.Т. Дауылова^{1*}, А.Ш. Пангереев², Ф.Карабулут³

^{1,2}Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан,

³Джелал Баяр университеті, Маниса, Түркия

E-mail: ¹jak9292@mail.ru, ²pan.abat@mail.ru, ³jak9292@mail.ru

ORCID: ¹0009-0005-9165-1144, ²0000-0002-7725-5576, ³0009-0005-9165-114

ШЕРНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС КӨРІНІСТЕРІ: АВТОРЛЫҚ ПОЗИЦИЯ ЖӘНЕ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ

Аңдатпа. Мақалада Шернияз Жарылғасұлы шығармаларындағы ұлттық болмыс көріністері тарихи-мәдени аспектіде талданады. Ұлттық поэзияның даму үдерісінде акын шығармашылығының көркемдік, тарихи-мәдени және идеялық-мазмұндық қырларын бүгінгі заман тынысына сай зерделеу – өзекті мәселелердің бірі. Зерттеудің мақсатын Шернияз жырларындағы ұлт келбеті мен ұлттық рухтың көріністерін анықтап, ғылыми тұрғыда талдау құрайды. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңызы XIX ғасыр қазақ әдебиетіндегі ұлттық болмыс пен ұлттық идеяның көрініс беру ерекшеліктерін айқындаумен сипатталады. Ұлттық болмыс ұғымы халықтың әртүрлі тарихи кезеңдерде қалыптасқан ұлттық болмыс ерекшеліктері мен дүниетанымдық ұстанымдарының жиынтығы ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында салыстыру, саралау, жалпылау, талдау және мәдени-тарихи әдістер қолданылды. Шернияз шығармалары жыраулық дәстүр аясында қарастырылып, ондағы ұлттық болмыс көріністері көркемдік фон, тарихи контекст және авторлық позиция ұғымдары негізінде талданды. Зерттеу нәтижесінде Шернияз жырларында шешендік өнердің, еркіндік идеясының және тарихи тұлғалардың эпикалық бейнеленуінің ұлттық болмысты танытатын басты көркемдік белгілер екені анықталды. Зерттеудің құндылығы XIX ғасыр әдебиетіндегі ұлттық сипаттың ерлік пен тарихи тұлғалардың көркем сомдалу ерекшеліктері арқылы айқындалуымен байланысты. Практикалық маңызын ұлттық поэзиядағы ұлттық болмыс мәселесін авторлық позиция тұрғысынан талдауға негіз болуы анықтайды.

Түйін сөздер: ұлттық болмыс, ұлттық код, тарихи жад, ұлттық дүниетаным, тарихи контекст.

Zh.T. Daulova^{1*}, A.Sh. Pangereyev²

^{1,2}Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: ¹jak9292@mail.ru, ²pan.abat@mail.ru, ³jak9292@mail.ru

ORCID: ¹0009-0005-9165-1144, ²0000-0002-7725-5576, ³0009-0005-9165-114

MANIFESTATIONS OF NATIONAL IDENTITY IN SHERNIYAZ'S POETRY: AUTHORIAL POSITION AND HISTORICAL TRUTH

Annotation. The article examines manifestations of national identity in the works of Sherniyaz Zharilgasuly from a historical and cultural perspective. Within the development of national poetry, the study of the poet's artistic, historical-cultural, and ideological-thematic aspects in accordance with contemporary scholarly perspectives remains a relevant issue. The aim of the research is to identify and provide a scholarly analysis of representations of national character and national spirit in Sherniyaz's poetry. The scientific and practical significance of the study lies in identifying the distinctive features of the representation of national identity and the national idea in nineteenth-century Kazakh literature. National identity is understood as a complex of characteristics of national character and worldview that were formed across different historical periods.

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ж.Т. Дауылова, А.Ш. Пангереев, Ф.Карабулут. Шернияз шығармаларындағы ұлттық болмыс көріністері: авторлық позиция және тарихи шындық // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 112-128. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-08>.

The research employs comparative, classificatory, generalizing, analytical, and cultural-historical methods. Sherniyaz's works are examined within the framework of the zhyrau poetic tradition, and manifestations of national identity are analyzed through the concepts of artistic background, historical context, and authorial position. The findings demonstrate that the key artistic features expressing national identity in Sherniyaz's poetry include elements of oratorical art, the idea of freedom, and the epic representation of historical figures. The value of the study is determined by its contribution to understanding the national character of nineteenth-century Kazakh literature through the artistic depiction of heroism and historical personalities. The practical significance of the research lies in its potential application to the analysis of national identity in national poetry from the perspective of authorial position.

Keywords: national identity, national code, historical memory, national worldview, historical context.

Ж.Т. Дауылова^{1*}, А.Ш. Пангереев², Ф. Карабулут³

^{1,2}Ақтөбінский региональнй университет имени К.Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан,

³Университет Джелал Баяр, Маниса, Турция

E-mail: ¹jak9292@mail.ru, ²pan.abat@mail.ru, ³jak9292@mail.ru

ORCID: ¹0009-0005-9165-1144, ²0000-0002-7725-5576, ³0009-0005-9165-114

ПРОЯВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШЕРНИЯЗА: АВТОРСКАЯ ПОЗИЦИЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ

Аннотация. В статье рассматриваются проявления национальной идентичности в творчестве Шернияз Жарылгасулы в историко-культурном аспекте. В контексте развития национальной поэзии актуальной является задача осмысления художественных, историко-культурных и идейно-содержательных аспектов поэтического наследия поэта в соответствии с запросами современности. Целью исследования является выявление и научный анализ образов национального облика и проявлений национального духа в поэзии Шернияз. Научная и практическая значимость исследования определяется выявлением особенностей репрезентации национальной идентичности и национальной идеи в казахской литературе XIX века. Понятие национальной идентичности рассматривается как совокупность характерных черт национального характера и мировоззренческих установок народа, сформировавшихся в различные исторические периоды. В ходе исследования были использованы методы сравнения, дифференциации, обобщения, анализа, а также культурно-исторический метод. Произведения Шернияз анализируются в русле жырауской традиции, при этом проявления национальной идентичности рассматриваются через категории художественного фона, исторического контекста и авторской позиции. В результате исследования установлено, что ключевыми художественными признаками, отражающими национальную идентичность в поэзии Шернияз, являются элементы ораторского искусства, идея свободы и эпическое изображение исторических личностей. Ценность исследования заключается в раскрытии национального характера казахской литературы XIX века через художественное воплощение героизма и образов исторических личностей. Практическая значимость работы определяется возможностью использования полученных выводов при анализе проблемы национальной идентичности в национальной поэзии с позиций авторской позиции.

Ключевые слова: национальная идентичность, национальный код, историческая память, национальное мировоззрение, исторический контекст.

1. Кіріспе

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің даму үдерісінде Шернияз Жарылгасулы шығармашылығы ұлттық поэзияның идеялық-мазмұндық және көркемдік бағыттарын айқындаған маңызды құбылыстардың бірі болып саналады. Ақын жыраулық дәстүрді терең меңгеріп, ұлттық поэзияның дәстүрлі үлгілерін тереңнен танып, жастайынан сусындап өскен. Оның шығармаларында қазақ даласында орын алған тарихи оқиғалардың мәдени және саяси қырлары көркемдік тұрғыда бейнеленеді.

Шернияз жырларындағы ұлттық болмыс көріністері сөз өнерінің қоғамдық және эстетикалық қызметін танытатын маңызды көркемдік жүйе ретінде көрінеді. Зерттеуші А.Шәріптің пайымдауынша, сөз өнері кез келген халықтың тарихи-рухани тәжірибесін саралау нәтижесінде қалыптасады (Шәріп, 2010: 10). Осы тұрғыдан алғанда, Шернияз жырларындағы ұлттық болмыс тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалардың көркем бейнеленуі арқылы айқындалады.

Ұлттық болмыс ұғымымен қатар, зерттеуде ұлттық идея мәселесі де маңызды орын алады. Н.Бердяев ұлттық идеяны халықтың тұтастығы, бірлігі мен татулығын айқындайтын іргелі құндылық ретінде қарастырады (Бердяев, 2016: 244). Көркем әдебиетте ұлттық идея тарихи жад, еркіндік және тәуелсіздік ұғымдарымен тығыз байланысты. Бұл жөнінде А.Темірболат ұлттық идеяның халық санасында қалыптасқан этномәдени түсініктермен сабақтасып жататынын атап көрсетеді (Темірболат, 2016: 109).

Шернияз жырларындағы тарихи контекст XIX ғасырдың екінші жартысындағы отарлық саясаттың күшеюімен, билік өкілдері мен қара халық арасындағы әлеуметтік қақтығыстармен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда Шернияз Жарылғасұлы шығармаларындағы ұлттық танымды тарихи-мәдени аспектіде кешенді түрде талдау – қазақ әдебиеттануындағы өзекті мәселелердің бірі.

2. Материалдар және әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада жалпы ғылыми және арнайы әдебиеттанудағы әдістер кешені қолданылды. Зерттеу барысында салыстыру, саралау, жалпылау және талдау әдістері арқылы Шернияз Жарылғасұлы шығармаларындағы ұлттық болмыс пен ұлттық идея көріністері жүйелі түрде зерделенді. Ақын поэзиясындағы ұлттық сананың көріністерін айқындауда мәдени-тарихи талдау әдісі негізгі әдіснамалық тірек ретінде алынды.

Мәдени-тарихи талдау аясында көркем шығармалардың тарихи контексті, нақты тарихи дәуірге тән ұлттық болмыс пен ұлттық идеяның көріністері анықталды. Әдеби туындыны тарихи аспектіде зерттеу Г.Гегель ұсынған «автор – туынды – оқырман» концепциясына негізделіп, шығарманы тарихи-әлеуметтік орта мен авторлық позиция тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік берді. Осы тәсіл арқылы Шернияз жырларындағы ұлттық болмыстың тарихи кезең бейнесімен, ұлттық идея мәселелерімен және тарихи-мәдени жадтағы оқиғалардың маңызымен байланысы айқындалды.

Зерттеу нәтижесінде ұлттық болмыс көріністері көркемдік құбылыс әрі тарихи-мәдени контекстің маңызды нысаны ретінде қарастырылды.

2.2 Материалға сипаттама

Ұлттық болмыс пен ұлттық идея мәселелері әдебиеттану ғылымында Б. Майтанов, А.Шәріп, А.Темірболат, Н.Бердяев, И.Орлов, М.Попова және басқа да зерттеушілердің еңбектерінде талданған. А.Темірболат ұлттық идеяны әлеуметтік феномен, тарихи оқиғалар және адам болмысының ішкі әлемімен байланыста қарастырып, XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ әдебиетінде азаматтық идеялар, халықтың тұтастығы, еркіндік пен тәуелсіздік үшін күрес тақырыптары ұлттық идеяның қалыптасуына негіз

болғанын атап көрсетеді (Темірболат, 2017: 116-117). Осы кезеңдегі ақын-жыраулар шығармаларында ұлттық бірегейлік, тарихи жад және ұрпақтар сабақтастығы идеялары көркемдік тұрғыда айқын көрініс табады. Соның ішінде ұлттық идеяның әдебиеттегі көрінісі М.Өтемісұлы, Ш.Жарылғасұлы, Ш.Қаржаубайұлы, М.Мөңкеұлы сияқты ақындар шығармаларында кейіпкерлер бейнесі, еркіндік пен елдік мәселелері арқылы сомдалады. Бұл үрдіс ұлттық болмыстың көркемдік жүйе ретінде қалыптасуын көрсетеді.

Зерттеуші М.Попова көркем әдебиеттегі ұлттық болмысты мәдени кодтардың бейнеленуімен және мәтінді терең түсінудің маңызды тетігімен байланыстырады (Попова, 2001: 46). Осы негізде Шернияз Жарылғасұлы туындыларындағы ұлттық болмыс дәуір шындығын тарихи контексте ашуға мүмкіндік береді.

Шернияз Жарылғасұлы шығармашылығы Х.Досмұхамедов (Шернияздың ақындық болмысы), Қ.Жұмалиев (ақын өлеңдеріндегі Исатайдың азаматтық, ерлік болмысы), Е.Ысмайылов (ақын шығармашылығы), Х.Сүйіншіалиев (ақынның қазақ әдебиетіндегі орны), Ш.Шортанбаев, Е.Карбозов (ақын шығармаларындағы елдік пен ерлік мәселелері), Ж.Тілепов (ақын шығармашылығы және азаматтық болмысы), Н.Жұмай (ақын шығармаларындағы текстологиялық мәселелер) және басқа да әдебиеттанушылар тарапынан әр қырынан зерттелді. Әсіресе Ж.Тілепов ақынның азаматтық болмысын оның өмірлік тәжірибесімен тығыз байланыстыра отырып, Шернияз шығармашылығының әлеуметтік және тарихи негізін айқындайды (Тілепов, 2013: 210).

А. Шәріп Ресей империясының отаршылдық саясатын «жат жұрттық езгі» ұғымы арқылы сипаттап, оның қазақ қоғамындағы тарихи-саяси салдарын көрсетеді (Шәріп, 2010: 32). Бұл құбылыстар Шернияз жырларында айқын көрініс тауып, ұлттық болмыс пен ұлттық идеяның тарихи мазмұнын ашады. Осы негізде зерттеу мақаламызда Шернияз Жарылғасұлы шығармаларындағы XIX ғасырдағы тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалар бейнесі ұлттық болмыс және ұлттық идея тұрғысынан кешенді түрде қарастырылады.

3. Талқылануы

Ұлттық поэзияның дамуына елеулі үлес қосқан Шернияз Жарылғасұлының шығармашылығы жыраулық дәстүрдің көркемдік-идеялық негізінде қалыптасты. Исатай Тайманұлының жақын серіктерінің бірі ретінде ақын жырларында Исатай мен Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілістің мәні мен тарихи маңызы бейнеленіп, сол кезеңдегі ұлттық идея көрініс тапты.

Терең философиялық пайымдауларға негізделген жыраулар шығармашылығы көшпенділер дүниетанымымен тығыз сабақтас. Көшпенді өмір салтын ұстанған халық үшін тәуелсіздік пен еркіндік – маңызды ұғымдар. Осыған байланысты жыраулар поэзиясында көшпенділік психологиясы, әлемнің жаратылысы, тіршілік пен өмір ағыны туралы философиялық толғаныстар негізгі өзекке айналады.

Жыраулар қазақ тарихында тек поэтикалық дәстүр өкілдері ғана емес, қоғамдық-саяси ойдың қалыптасуына ықпал еткен ірі әлеуметтік тұлғалар ретінде танылды. Олар ханның кеңесшісі, ақылшысы әрі хан мен қара халық арасындағы рухани және саяси дәнекер қызметін атқарды. Жыраулық институттың бұл қызметі қазақ

қоғамындағы билік пен халық арасындағы қатынастарды реттеуде маңызды рөл атқарды. Асан қайғы, Жиёмбет, Бұқар, Ақтамберді жыраулардың тарихи тұлғасы жыраудың қоғамдық қызметінің көпқырлы сипатын айқындайды: олар елдік мүддені қорғаушы ғана емес, қажет жағдайда әскери жорықтарға қатысқан жорық жыраулары, идеологиялық ықпал иелері болды.

М.Әуезовтің жыраулардың саяси салмағына қатысты пікірі жыраулық сөздің тек эстетикалық емес, қоғамдық маңызға ие болғанын дәлелдейді. Ғалымның «ауыздан шыққан сөздің олқы болмауы» туралы тұжырымы жырау поэзиясының жауапкершілік деңгейін, оның қоғамдық санаға ықпал ету мүмкіндігін көрсетеді (Әуезов, 1997: 45). Бұл тұрғыдан алғанда, жыраулар поэзиясы ұлттық болмыстың сақталуына, елдік идеяның орнығуына қызмет еткен рухани институт ретінде қарастырылады. Зерттеушілер атап өткендей, жыраулар ұлттық болмысты сақтау, елдің тұтастығы мен бірлігін нығайту мәселелерін алдыңғы қатарға қойған (Саржігітов, 2024: 10).

Осы жыраулық дәстүр аясында қалыптасқан Шернияз Жарылғасұлының шығармашылығы да азаматтық ұстанымымен, тарихи оқиғаларға тікелей қатысуымен ерекшеленеді. Шернияз жырауларға тән қоғамдық белсенділік пен саяси сергектікті өз бойына сіңіріп, өз дәуіріндегі әлеуметтік және тарихи өзгерістерге бейжай қарамаған. Оның Исатай мен Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтеріліске қатысуы ақынның азаматтық болмысын нақты тарихи контексте айқындайды. Бұл қатысу Шернияз поэзиясында ұлттық идеяның абстрактілі ұғым емес, нақты тарихи шындықпен сабақтас көркемдік категория екенін көрсетеді.

Шернияз Махамбет секілді жауынгерлік пафосқа толы тікелей үндеу жырларымен ерекшеленбегенімен, Исатайдың сенімді серігі ретінде азаттық қозғалысының ішкі рухани атмосферасын терең сезініп, халықтың еркіндікке ұмтылған көңіл күйін поэзия тілімен жеткізді. Осы тұрғыдан алғанда, Шернияз жырлары ұлт-азаттық күрестің идеологиялық және рухани қырын танытатын маңызды дереккөз болып табылады. Ақын шығармашылығындағы ұлттық болмыс тарихи оқиғаларға сырттай бақылаушы көзқараспен емес, сол оқиғалардың тікелей қатысушысы позициясынан көрінеді.

Осылайша Шернияз Жарылғасұлы жыраулық дәстүрдің қоғамдық қызметін XIX ғасыр тарихи шындығында жаңғыртып, ұлттық идеяны нақты тарихи тәжірибе арқылы көркемдік деңгейде танытқан ақын ретінде бағаланады. Оның поэзиясындағы ұлттық болмыс – жыраулық дүниетаным, азаматтық ұстаным және тарихи шындықтың тоғысқан тұтас көркемдік жүйесі.

Шернияз Жарылғасұлы өмір сүрген XIX ғасырда қазақ қоғамы терең әлеуметтік-саяси өзгерістер кезеңін бастан кешірді. Патшалық Ресейдің қазақ жеріндегі билігін нығайту мақсатында жүргізген мемлекеттік басқару мен салық жүйесіндегі реформалар дәстүрлі қоғамдық құрылымға елеулі ықпал етті. Бұл үдерістер сол дәуірде өмір сүрген ақындардың шығармашылығында көркемдік тұрғыда бейнеленіп, ұлттық сананың өзгерісін айқындады. XIX ғасырдан бастап Еуропа мемлекеттерінің Африка мен Азияда отарлау саясатын белсенді жүргізуі Ресей империясының қазақ даласындағы отаршылдық әрекеттерімен сабақтасып жатты. Ресей империясы қазақ жерін экономикалық, геосаяси және стратегиялық тұрғыда

игеруді көздеп, өз аумағын кеңейту мен геосаяси ықпалын арттыруды басты мақсат етті (Қарассаев, 2024: 511).

Бұл саясат қазақтың шұрайлы даласын отарлаудың негізгі нысанына айналдырды. Соның салдарынан Жайық өзені бойына көшуге тыйым салынып, қазақ халқының дәстүрлі қоныстарына шектеу қойылды. 1822 жылғы патша жарлығымен қазақ жерінде хандық биліктің жойылуы отарлық басқарудың жүйелі түрде орнығуына жол ашты. Батыс өңірдегі Бөкей Ордасында хандық биліктің уақытша сақталуы да әлеуметтік қайшылықтарды бәсеңдете алмады. Жәңгір хан тұсындағы жер мен салық мәселесіне байланысты шиеленістер Исатай мен Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілістің туындауына себеп болды. 1836-1838 жылдары халық пен Бөкей Ордасы, патшалық Ресей арасындағы қақтығыстар қазақ қоғамындағы отарлық қысымның шегіне жеткенін көрсетті.

Ұлт-азаттық көтерілістің рухани жетекшісі Махамбет Өтемісұлы болса, оның жалынды жырлары көтеріліске қатысқан сарбаздарды ортақ ұлттық идея төңірегіне топтастырып, еркіндік үшін күрес рухын күшейтті. Осы тарихи қозғалыстың бел ортасында жүрген Исатай мен Махамбеттің серігі Шернияз Жарылғасұлы халықтың азаттық жолындағы күресінің тікелей куәгері әрі қатысушысы болды. Бұл жағдай ақын шығармашылығында ұлттық болмыс пен ұлттық идеяның нақты тарихи тәжірибемен сабақтасып көрінуіне негіз қалады. Ұлт-азаттық қозғалыс пен XIX ғасырдағы қоғамдық өзгерістер Шернияз жырларында тарихи жад пен азаматтық ұстаным тұрғысынан көрініс тапты.

XIX ғасырдағы әлеуметтік, саяси және мәдени өзгерістер қазақ әдебиетінде «зар заман» ағымы мен «көтеріліс дәуірі» поэзиясында кеңінен бейнеленді. Осы әдеби үдеріс аясында Шернияз Жарылғасұлы шығармаларындағы тарихи контекст Исатай-Махамбет көтерілісімен және сол кезеңдегі тарихи тұлғалардың азаматтық болмысымен тығыз байланысты қалыптасты. Әлеуметтік-экономикалық өзгерістер халықтың ұлттық дүниетанымына әсер етіп, поэзияда елдік пен еркіндік идеяларының күшеюіне алып келді.

Шернияз жырларының негізгі тақырыптық арналары – Исатайдың батырлық болмысын дәріптеу, хан-сұлтандардың озбыр іс-әрекеттерін әшкерелеу және дүниенің жаратылысы туралы философиялық толғаулар. Зерттеуші Ж.Тілепов Шерниязды Исатай мен Баймағамбет сұлтанның болмысын көркемдік тұрғыда сомдаған ірі тұлға ретінде бағалайды (Тілепов, 2013: 214). Сонымен қатар ақынның философиялық толғаулары жыраулық дәстүрге тән өмірдің өткіншілігі, жаратылыс сырлары мен адам болмысы мәселелерін қамтиды (Тілепов, 2013: 217). Бұл ерекшеліктер Шернияз шығармашылығын тарихи және дүниетанымдық тұрғыда кешенді зерттеудің маңызын айқындайды.

XIX ғасырдағы сөз өнері ұлт-азаттық қозғалыстар идеяларын, тәуелсіздік үшін күрес пен елдік мұраттарды көркемдік тұрғыда бейнеледі. Шернияз жырларындағы тарихи жад ұлттық санада сақталған тарихи тұлғалардың көркем бейнелері арқылы танылады. Исатай бейнесі ақын поэзиясында эпикалық деңгейде сомдалып, ұлттық еркіндік идеясының символына айналады (Тілепов, 2013: 214). Ал хан-сұлтандардың болмысы сатиралық-сыни тұрғыда суреттеліп, олардың зұлымдығы мен озбырлығы

бейнелі теңеулер арқылы ашылады. Мәселен, «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» шығармасында хан-сұлтандарды «төбет итке» теңеу арқылы ақын олардың адамдық қасиеттен жұрдай бейнесін әшкерелейді (Жарылғасұлы, 2007: 237). Бұл көркемдік тәсілдер Шернияз жырларындағы ұлттық идеяның әлеуметтік-сыни қызметін күшейтіп, ұлттық болмыстың поэтикалық жүйесін айқындайды. Ол ақындық тұрғыдан хан-сұлтандардың зұлымдығын, озбырлығын бейнелі жеткізу мақсатында троп, фигура түрлерін тиімді қолданады. «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» шығармасында: «Төре емессің, төбетсің дым білмеген»; «қас итсің, қасыңа да адам жуымас»; «Хан емес, қас қатынсың, мұндар қу бас» (Жарылғасұлы, 2007: 237), – дейді.

Шернияз Жарылғасұлы шығармаларындағы ұлттық болмыстың маңызды көріністерінің бірі – қазақтың шешендік өнерімен біте қайнасқан поэтикалық ойлау жүйесі. Ақын поэзиясындағы шешендік сипат тек көркемдік тәсіл деңгейінде ғана емес, дүниені тану мен бағалаудың ұлттық үлгісі ретінде көрінеді. Бұл құбылыс жыраулық дәстүрмен сабақтасып, Шернияздың өмір, қоғам, билік, адам болмысы жөніндегі көзқарастарынан айқын аңғарылады.

Зерттеуші Ж.Ошақбаева жыраулар даналығындағы шешендік сөздің маңызын кең дүниетанымдық аяда қарастырып: «Шешендік сөз – тек ауыз әдебиеті жанры ғана емес, дүние туралы ой-байламы, дүниенің тегі жөніндегі белгілі бір тиянақты көзқарастық позицияны арқау еткен тұжырым, әлемді рухани игерудің формасы» деп тұжырымдайды (Ошақбаева, 2011: 15). Бұл пайым Шернияз поэзиясының табиғатын түсіндіруде әдіснамалық негіз бола алады.

Ақынның «Сөйлейін сөзді термелеп» өлеңіндегі:

Асылдарға ой керек,

Шығаруға сой керек (Жарылғасұлы, 2007: 240), – деген жолдар ұлттық дүниетанымдағы тектілік ұғымының шешендікпен тікелей байланысын көрсетеді. Мұндағы «сой» сөзінің «арғы заты», «тегі», «тектілік» мағыналарын білдіруі (Қайыржан, 2013: 271) ақын үшін ой айту мен сөз сөйлеу биологиялық немесе әлеуметтік емес, рухани-генетикалық категория екенін аңғартады. Демек, шешендік өнер – ұлттық болмыстың ішкі өлшемі.

Ал риторикалық сауалдарға құрылған мына жолдары:

Аттан аттың несі кем,

Өзі тарлан көк болса?

Ерден ердің несі кем,

Айтқан сөзіне берік болса?

Хандардан ханның несі кем,

Халыққа әділ ерік болса? (Жарылғасұлы, 2007: 241).

Немесе:

Асыл сойдың баласы

Тартысқан жерде сөз табар.

Жайқын-жайқын жүйрік бар,

Бауырын жазып бір шабар (Жарылғасұлы, 2007: 241).

Мына бір өлеңіне де мән беріп қарасақ:

Шалқыған заман бар еді,
Іздегенің табылған.
Орысқа есеп берген соң,
Шыр айналып жүрген соң,
Аузы ала алашым

Сол күндерді сағынған (Жарылғасұлы, 2007: 242), – дейді. Берілген өлең жолдарындағы тарихи контекст патшалық Ресейдің қазақ даласындағы отаршылдық саясатының күшеюін айқын көрсетеді. Өткен күннің «сағымға» айналғанын жырлау арқылы ақын қоғамдық-әлеуметтік құбылыстарға бейжай қарамағанын аңғартады. Бұл сарын Шернияздың азаматтық ұстанымын танытып, тарихи шындықты поэтикалық тұрғыда пайымдауға ұмтылғанын дәлелдейді. Сонымен қатар ақынның «Толға десең, толғайын», «Баянсыз фәни дүние» өлеңдерінде шешендік сөз өнеріне тән белгілер айқын көрініс табады. Аталған туындыларында дүниенің жаратылысы, қоғамдағы ерлер мен батырлардың орны философиялық пайыммен сабақтастырыла суреттеледі.

Шернияз жырларындағы ұлттық болмыс қазақ халқының еркіндікке ұмтылған дара рухымен тығыз байланысты. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты қазақ жерінде күшейіп, дәстүрлі қоғамдық құрылымға нұқсан келтірді, халықтың еркіндігін шектеді. Ақын шығармаларындағы көркемдік фон осы тарихи ахуалмен сабақтасып, төрелер мен сұлтандардың елге көрсеткен озбырлығы арқылы ашылады. «Қазы биге айтқаны», «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» өлеңдерінде билік өкілдеріне қарата айтылған уытты сөздер халық мүддесін қорғаған жыраулар дәстүрінің жалғасы ретінде көрінеді. Мәселен, «Қазы биге айтқаны» өлеңінде ақын би бейнесін сын нысанына алып, оның әділетсіздігін әшкерелейді:

Сен, би дегенге мақтанба,
Теңдесіп сөйлер жер болса,
Айбынар кім, кім ақсай? (Жарылғасұлы, 2007: 255).

Ал «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» өлеңіндегі мына жолдар сұлтанның озбыр әрекеттерін айқын сипаттайды:

Ар жақта Арынғазы дүмбірлеген,
Байеке, елің бар ма бүлдірмеген,
Төре кетіп, төбеде төбет қалған,
Туып ед ел басына бұл күн неден?
Кешегі Исатайдай асыл ерді,

Орысқа ұстап бердің тіл білмеген (Қорқытов, 2022: 49). Бұл өлең жолдарында Исатай Тайманұлына қатысты жасалған қиянатты ашына жырлай отырып, ақын билік өкілдерінің халық арасына іріткі салғанын айыптайды. Бұл тұста Шернияздың поэтикалық сөзі тарихи әділетсіздікті әшкерелеудің құралына айналады.

Ақын шығармаларындағы ұлттық болмыстың тағы бір маңызды қыры – тарихи тұлғалардың эпикалық сипатта бейнеленуі. «Исатай мен Науша батыр туралы» жырында Исатай мен Науша батырлардың ерлік болмысы эпикалық кеңдікпен суреттеледі. Науша батырдың бейнесі төмендегі жолдарда айқын көрінеді:

Мінді Науша атына-ай,
Ықпалы жүрген Наушаның
Талабы бар заманда
Әли арыстандай батыр-ай!
Бекетай құмның белесі
Түгіндеген шаң болды-ай (Жарылғасұлы, 2007: 253).

Көркем әдебиеттегі тарихи контекст ұғымы тек тарихи оқиғалардың әдебиетте бейнеленуімен шектелмейді. Зерттеушілер XIX ғасырдағы қазақ ақындарының поэтикалық мұраларында ұлттың трагедиялық дүниетанымы көрініс тапқанын атап өтеді (Өскембай, 2018: 140). Осы тұрғыдан алғанда, тарихи контекст әртүрлі тарихи дәуірлерде орын алған оқиғалардың ұлттық дүниетанымға тигізген әсерін айқындауға мүмкіндік береді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы құндылықтардың өзгеруі ақындардың тарихи аренада халықтың сөзін сөйлейтін тұлғаларға айналуына ықпал етті. Халық ақыны атанған Шернияздың азаматтық ұстанымы оның шығармашылығының негізгі өзегін құрайды.

Жоғарыда талданған өлең жолдарында Шернияз ақынның билік өкілдеріне қатысты сыни көзқарасы мен азаматтық ұстанымы айқын аңғарылады. Ақын поэтикалық сөз арқылы жеке тұлғаны ғана емес, тұтас әлеуметтік құбылысты – отарлық билік жүйесінің халыққа жасаған озбырлығын әшкерелейді. Бұл тұста Шернияздың көркем мәтіндегі ұстанымы бейтарап бақылаушы деңгейінен шығып, айқын бағалаушы сипатқа ие болады.

Осы көркемдік-идеялық ерекшелікті түсіндіруде авторлық ұстаным теориясына жүгіну орынды. Әдебиеттануда автор позициясын талдауға арналған тұжырымдамалардың бірі М.Оразбек ұсынған «автордың астарлы ұстанымы» ұғымымен байланысты. Ғалым көркем шығармада автор көзқарасы тікелей емес, әртүрлі позициялық қабаттар арқылы берілетінін атап көрсетеді. Осы негізде ол авторлық ұстанымның бірнеше түрін айқындайды: қоғамдық, тарихи-сыни, билер позициясы, саяси-әлеуметтік және айыптаушы позиция (Оразбек, 2007: 11).

Аталған теориялық жіктеме негізінде Шернияз шығармаларын талдап көрсек, мысалы, «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» өлеңінде автордың айыптаушы позициясы басым. Ақын билік иесінің әрекетін жеке мінез-құлық деңгейінде ғана емес, халық тағдырына қарсы жасалған қиянат ретінде бағалайды. Бұл авторлық ұстаным төмендегі жолдарда анық көрініс табады:

Айдаттың жалғыз бауырың Исатайды,
Сенен де қалмақ жақсы шүлдірлеген (Қорқытов, 2022: 49).

Жоғарыда қарастырылған айыптаушы позициямен қатар, Шернияз поэзиясында автордың саяси-әлеуметтік позициясы да айқын аңғарылады. Бұл ұстаным ақынның билік пен халық арасындағы қарым-қатынасты поэтикалық тұрғыда бағалауынан, қоғамдық әділет қағидаларын алға тартуынан көрінеді. Мәселен, төмендегі жолдарда ақын биліктің мәнін жеке үстемдікпен емес, халыққа қызмет ету ұстанымымен байланыстырады:

Хандардың ханның несі кем,
Халыққа әділ ерік болса? (Жарылғасұлы, 2007: 241).

Берілген өлең жолдарында хандық биліктің қандай деңгейде екендігі халыққа әділдік орнатуымен өлшенеді. Бұл тұста ақын билікті абсолютті құндылық ретінде емес, қоғамдық жауапкершілік жүктелген құрылым ретінде пайымдайды. Осы арқылы Шернияздың саяси-әлеуметтік позициясы халық мүддесіне негізделген көзқарас ретінде танылады.

Шернияз Жарылғасұлы шығармашылығын зерттеген бірқатар ғалымдар оның поэзиясын Махамбет дәстүрінің заңды жалғасы ретінде бағалайды. Ақынның жас кезінен Исатай Тайманұлының даңқын естіп өсуі, Исатай мен Махамбет бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың тікелей куәсі әрі рухани серігі болуы оның дүниетанымына елеулі ықпал етті. Ел ішіндегі әлеуметтік қайшылықтарды, ұлт тарихындағы маңызды оқиғаларды жырлаудағы поэтикалық қуаты осы тарихи тәжірибемен сабақтасып жатыр.

Бұл ұстаным «Сөйлейін сөзді термелеп» өлеңінде де айқын көрінеді. Ақын хан мен халық арасындағы өзара тәуелділікті табиғи-философиялық образдар арқылы бейнелейді:

Жұрт теңгеріп тұруға,
Әділ төре, хан керек;
Ханның көркі сұрасаң,
Қара орман ел керек;
Жұрт жабылып ішетін,
Айдын-шалқар көл керек;

Көл жағалай қонуға

Көкорай шөпті жер керек (Жарылғасұлы, 2007: 240).

Осы үзіндіде хан билігінің мәні халықпен бірлікте қарастырылады. Ақынның пайымдауынша, әділ хан – елмен бірге өмір сүретін, елсіз мәні жоқ тұлға. Табиғат метафоралары арқылы берілген бұл ой Шернияздың саяси-әлеуметтік көзқарасының тереңдігін көрсетеді.

Ақын шығармаларында көрініс тапқан тарихи контекст ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік-саяси ахуалмен тығыз байланысты. Осы кезеңде өмір сүрген тарихи тұлғаларға арналған өлеңдерінде Шернияздың азаматтық ұстанымы көбіне сынау мен айыптау формасында көрінеді. Бұл тұрғыда «Байшеркеш болысқа айтқаны» өлеңі айрықша назар аудартады. Ақынның қызыл тілге жүйріктігі, жыраулық дәстүрді терең меңгергені болыстың халыққа көрсеткен қиянатын бүкпесіз айтуынан аңғарылады.

Ұлттық поэзияда қалыптасқан жыраулық дәстүр Шернияз жырларында жаңа тарихи жағдайда жаңғырып, әлеуметтік сынның пәрменді құралына айналады. Ақын өзі өмір сүрген кезеңдегі қоғамдық қатынастарды терең түсініп, поэтикалық қуаты арқылы ұлттық поэзияны жаңа мазмұнмен байытты. «Байшеркеш болысқа айтқаны» жырындағы төмендегі жолдар ақынның азаматтық әрі саяси-әлеуметтік позициясын нақтылай түседі:

Біздің елді қылыпсың
Жау шапқандай талқан-ай.
Бүйте берсең әрдайым,

Жоғалармын бір күні (Жарылғасұлы, 2007: 250).

Бұл жолдарда ақын жеке наразылықтан гөрі халықтық қасіретті алға тартып, болыстың әрекетін қоғамдық деңгейде бағалайды. Осы арқылы Шернияздың поэзиясы халық сөзін сөйлеген, әлеуметтік әділеттілікті талап еткен саяси-әлеуметтік дискурсқа айналады. Алдыңғы талдауларда айқындалған айыптаушы және саяси-әлеуметтік позициялар Шернияздың поэтикалық дискурсында жүйелі сипатқа ие. Бұл ұстаным ақынның болыс-билердің іс-әрекетіне сырттай бақылаушы ретінде емес, қоғам алдындағы жауапкершілікті сезінген азамат ретінде үн қатуынан көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда, төмендегі жолдарда ақын билік өкілдерінің әрекеттерін салқын ақылмен таразылап, оларды моральдық тұрғыдан бағалайды:

Жүр едім сырттан сынап-ай,
Істерің отыр ұнамай.
Ағыл-тегіл келемін
Иін тіресіп құламай.
Енді оналмас деп пе едің,
Бәйгіден келген құланы-ай (Жарылғасұлы, 2007: 250).

Бұл үзіндіде ақынның позициясы екі қырынан көрінеді: біріншіден, «сырттан сынау» арқылы саналы бақылаушы бейнесі қалыптасса, екіншіден, «иін тіресіп құламай» деген тіркес арқылы оның моральдық беріктігі мен азаматтық табандылығы айқындалады. Ақын болыстың әрекеттерін жеке кемшілік ретінде емес, қоғамға зиян келтіретін құбылыс ретінде бағалайды.

Байшеркеш болысты ашық айыптау төмендегі жолдарда тіпті нақты сипат алады:
Неге қойдың, Байшеркеш,
Нашарды мұнша жылатып?
Жылатқанды жүрмісің
Шыныменен ұнатып?
Мен сөйлеймін алдында
Шер-шерменді жұбатып (Жарылғасұлы, 2007: 250).

Бұл шумақта ақын болыстың билік иесі ретіндегі моральдық жауапкершілігін алға тартады. «Нашарды жылату» – әлеуметтік теңсіздіктің, әділетсіз басқарудың көрінісі ретінде көрсетіледі. Осы арқылы Шернияздың поэзиясында сөз тек көркемдік құрал емес, қоғамдық қатынастарды реттеудің этикалық тетігіне айналады. Ақын билік өкілдерінің шынайы бейнесін әшкерелей отырып, поэтикалық сын арқылы әлеуметтік санаға ықпал етуді мақсат тұтады.

Шернияз шығармашылығында сыншыл пафос тек ашық айыптаумен шектелмей, тапқыр сатира мен юмор арқылы да жүзеге асады. Ақынның табан астынан айтылатын өткір сөздері, әзіл мен мысқылға құрылған әңгімелері ел арасына кең тараған. Мұндай үлгілер ақын сөзінің коммуникативтік әрі тәрбиелік қуатын арттыра түседі. Қыстың күні жолаушылап келе жатып, бір үй иесімен сөз қағыстыруы туралы аңыз-әңгімеде Шернияздың тапқырлығы айқын көрінеді. Үй иесінің «танымасаң құдаймын» деген паң сөзіне ақынның:

Мен саған не қылайын адай болсаң,
Жылқыңды неге өлтірдің құдай болсаң,
Тарыдай талқаныңды шығарған екен

Құдаймен азғана күн сыбай болсаң, – деп жауап қайтаруы – билікке, тәкаппарлыққа және жалған үстемдікке қарсы бағытталған халықтық юмордың көрінісі. Осы тұстан Шернияз сөзінің ұлттық болмыспен, қазаққа тән тапқыр ойлау жүйесімен тығыз байланысты екенін аңғарамыз.

Ақынның әрбір уытты сөзі қазақ халқының рухани дүниесін, мәдени құндылықтарын бейнелейді. Оның поэзиясы арқылы халықтың тұрмыс-салты, тәрбиесі, мінез-құлқы мен дүниетанымы көркемдікпен кестеленеді. Бұл сипат Шернияз шығармашылығын тек тарихи дерек емес, ұлттық сананың көркем айнасы деңгейіне көтереді.

Ақын адамзатқа ортақ адами құндылықтарды жырлау арқылы жақсы мен жаманды айқындап, қоғамдағы моральдық өлшемдерді бекітеді:

Бәрімізге ай ортақ,
Қайырлы болса, бай ортақ,
Жақсы болса, би ортақ,
Көп жасаған көне ортақ,
Жаман адам не керек,
Жақсының елге бәрі ортақ.
Ел жабылып ішуге,
Айдын шалқар көл ортақ.
Ай батқан соң күн ортақ,
Күн батқан соң түн ортақ.
Алдыңғы өскен ағаға
Жақсы болса іні ортақ,
Жаман болса, кім ортақ?

Бұл жолдардың астарында ақынның өмірге деген өршіл оптимизмі жатыр. Шернияз бай мен бидің де жақсысы мен жаманы болатынын, ал халықтың шын тілегі – ел мүддесін ойлаған кемеңгер басшы мен көшелі азамат екенін алға тартады. «Жақсының жаттығы жоқ» деген халықтық қағиданы ту еткен ақын тағылымы қоғамдық бірлік пен моральдық жауапкершілік идеясына үндейді.

Жоғарыда қарастырылған поэтикалық үлгілер мен авторлық позициялардың айқындалуы Шернияз мұрасының ғылыми айналымға түсуімен және оның мәтіндік нұсқаларының жариялануымен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, ақын шығармашылығын зерттеуде профессор Қажым Жұмалиевтің еңбегі айрықша мәнге ие. Ғалым Шернияздың бұрын басылмаған бірқатар өлеңдерін жариялап, ақын туындыларының варианттарына қатысты шолулар жасады. Әсіресе «Жұлдыз» журналында жарық көрген «Әлен мен қазы биге», «Терме» атты толғаулар Шернияз поэзиясындағы азаматтық, саяси-әлеуметтік ұстанымдарды тереңірек пайымдауға мүмкіндік береді.

Шернияз Жарылғасұлы поэзиясындағы тарихи сананың көрінісін талдауда деректік әрі мәтіндік негіз ретінде «Аққете Шернияз өлеңі» атты қолжазбаның маңызы айрықша. Қолжазба Нұртуған ақын арқылы, кейін оның жиені Жәмет жырау арқылы алынған және ұзақ уақыт ғылыми ортаға беймәлім болып келген. Қ.Жұмалиевтің бағалауынша, бұл туынды жай ғана өлең емес, оқиға желісіне

құрылған қысқаша поэма сипатында: онда Кіші жүз Сиықтың шежіресімен қатар, Исатай мен Наушаның хан және патша әскерімен күресі, олардың өзара қарым-қатынасы, Исатайдың ерлікпен қаза табуы, оның сүйегін Наушаның алып шығуы, Баймағамбет пен Шернияздың кездесуі, сондай-ақ Марабай ақынмен айтысы секілді тарихи эпизодтар қамтылады. Ғалым бұл шығарманың көркемдік деңгейі аса жоғары емес екенін атап өтсе де, оның оқиғалық желісінде тарихи шындықтардың кейбір қырын ашатын тұстар бар екенін көрсетеді (Жұмалиев, 1961: 123).

Аталған поэма Шернияз поэзиясындағы тарихи тұлғаларды бейнелеу принципін нақтылай түседі. Ақын жырларында екі тарихи бейне айқын қарама-қарсылықта беріледі: бір жағында халықтың досы әрі қамқоршысы ретінде танылған Исатай Тайманұлы тұрса, екінші жағында халықты езуші, зорлық-зомбылықтың символына айналған Баймағамбет сұлтан бейнесі көрінеді. Бұл оппозиция Шернияздың дүниетанымындағы әлеуметтік және моральдық өлшемдердің негізін құрайды.

Шернияздың Баймағамбетке арналған өлеңдерінің мазмұны мен құрылымын талдау ақынның поэтикалық стратегиясын айқын көрсетеді. Сырттай мадақтау сипатында көрінетін кейбір жолдардың өзінде астарлы мысқыл мен кекесін басым. Сұлтанның «мені жамандашы» деген сөзін поэтикалық тәсіл ретінде пайдалана отырып, ақын Баймағамбеттің жауыздық іс-әрекеттерін әшкерелеп, оны халық алдында әшкерелеу деңгейіне жеткізеді. Бұл тұста Шернияз өлім мен өмірдің арасында тұрса да, бас кетер қауіптен тайсалмай, шындықты ашық айту арқылы тек бір сұлтанды ғана емес, жалпы хан-сұлтандар жүйесінің халыққа жасаған зорлық-зомбылығын терең толғайды.

Баймағамбет бейнесін ашатын төмендегі жолдар ақынның айыптаушы позициясының әбден күшіне енгендігін көрсететіндей:

Ар жақта Арынғазы дүбірлеген,
Байеке, елің бар ма бүлдірмеген?
Төре кетіп, төбеде төбет қалып,
Туып тұр ел басына бұл күн деген.
Қазақтың қара жұртын быт-шыт қылған,
Төре емессің, төбетсің дым білмеген (Жұмалиев, 1961: 123).

Бұл үзіндіде Баймағамбетке деген жеке өшпенділіктен гөрі, халық атынан айтылған тарихи үкім басым. Ақын поэзиясы арқылы әлеуметтік әділетсіздік ашық айыпталып, тарихи шындық көркем сөздің күшімен жария етіледі.

Мысалға алынған жоғарыдағы өлеңдерден Шернияз шығармашылығының терең тамыры езілуші қара халықтың тілек-мүддесін жырлауда жатқанын аңғарамыз. Ақын шығармашылығы тарихи оқиғаларды жай баяндамай, оларды моральдық, әлеуметтік және азаматтық тұрғыдан бағалауға бағытталған. Бұл сипат Шернияз поэзиясын ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі халықтық көзқарастың, әлеуметтік қарсылықтың және тарихи сананың көркем көрінісі ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Осылайша, Шернияз Жарылғасұлы поэзиясында тарихи контекст пен авторлық ұстаным өзара тығыз байланыста көрініс табады. Ақын шығармаларында айыптаушы, саяси-әлеуметтік және азаматтық позициялар бірін-бірі толықтырып, халық мүддесін қорғауға бағытталған тұтас поэтикалық жүйе түзеді. Билік өкілдерінің

іс-әрекетін сын тезіне салу, әділет пен адамгершілік құндылықтарын алға шығару Шернияз поэзиясының идеялық өзегін айқындайды. Жыраулық дәстүрді жаңа тарихи жағдайда жаңғырта отырып, ақын сөзді қоғамдық қатынастарды реттеудің рухани тетігіне айналдырды. Осы тұрғыдан алғанда, Шернияз мұрасы XIX ғасырдағы қазақ поэзиясындағы ұлттық сананың, әлеуметтік ойдың және азаматтық жауапкершіліктің көркем көрінісі ретінде бағалануға тиіс.

4. Зерттеу нәтижесі

Шернияз Жарылғасұлы бұдан бір ғасыр бұрын өмір сүргенімен, оның поэтикалық мұрасы қазіргі кезең үшін де өзектілігін жойған жоқ. Ақын шығармалары XIX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси ахуалын, отаршылдық қысым жағдайындағы халықтың тағдырын және ұлттық сананың қалыптасу үдерістерін көркем түрде танытатын маңызды дереккөз ретінде бағаланады. Жүргізілген талдау нәтижелері Шернияз поэзиясының эстетикалық құндылықпен қатар, айқын қоғамдық-әлеуметтік қызмет атқарғанын көрсетеді.

Шернияздың өз дәуірі жүктеген азаматтық міндетті терең сезініп, сол жолда белсенді қызмет еткен ақын екені анықталды. Ол жеке өмірінде көрген ауыртпалықтарды, әлеуметтік әділетсіздікті және билік өкілдерінің озбырлығын поэтикалық ойлау жүйесінің өзегіне айналдырды. Ақынның шығармашылық жолы әлеуметтік күрес жағдайында қалыптасып, азаматтық үнмен шындалды. Бұл оның поэзиясында халық тағдырына алаңдаған терең жауапкершілік пен рухани табандылықтың басым болуына ықпал етті.

Ақынның тек жекелеген тұлғаларға наразылық білдіргені ғана емес, жалпы отаршылдық жүйеге, әлеуметтік теңсіздікке және әділетсіз басқару құрылымына қарсы тұрған халық мұншысы екенін дәлелдейді. Ол хан-сұлтандар мен болыс-билердің билігін халық мүддесі тұрғысынан бағалап, олардың әрекеттерін моральдық және әлеуметтік өлшемдер арқылы сынға алды. Әсіресе билік өкілдерінің қарапайым елге көрсеткен қысымын әшкерелеу арқылы ақын қоғамдық әділеттілік мәселесін алдыңғы қатарға шығарды.

Зерттеу барысында Шернияздың поэзиясында саяси-әлеуметтік позицияның тұрақты әрі жүйелі сипат алғаны айқындалды. Ақын биліктің мәнін жеке үстемдікпен емес, халыққа қызмет ету қағидасымен байланыстырады. Осы арқылы оның шығармаларында биліктің легитимділігі әділеттілікпен, ел мүддесін қорғаумен өлшенетін құндылық ретінде көрінеді. Бұл ұстаным Шернияз поэзиясын жыраулық дәстүрдің жаңа тарихи жағдайда жаңғырған көрінісі ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері сондай-ақ Шернияздың өз дәуірінде ғана емес, кейінгі кезеңдерде де халық жадында кең сақталған, танымал ақын болғанын көрсетеді. Оның өлеңдері ауызша дәстүр арқылы кең таралып, халықтық қолданысқа ерте енген. Ақын сөзінің ел ішінде кең жайылуы оның поэзиясының қоғамдық сұранысқа ие болғанын және ұлттық мәдени кеңістікте орныққанын дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелері Шернияз Жарылғасұлы поэзиясында авторлық ұстанымның біржақты емес, күрделі әрі қайшылықты сипатта қалыптасқанын көрсетті. Бұл ерекшелік ақынның өз дәуіріндегі әлеуметтік-саяси жағдаймен, үстем

таптың идеологиялық қысымымен тығыз байланысты. Осы тұрғыда профессор Е.Бісмайыловтың сыншыл ақындар табиғатына қатысты тұжырымы Шернияз шығармашылығын түсіндіруде маңызды теориялық негіз береді. Ғалымның пікірінше, шындықты айтуға ұмтылған ақындар саяси-экономикалық үстемдік қолында тұрған ортада еркін әрекет ете алмай, белгілі бір дәрежеде екіжақтылыққа, ішкі қайшылыққа ұшырайды. Мұндай жағдай Шернияз поэзиясында да айқын байқалады: бір жағынан, ақын Баймағамбет сұлтанды өткір сынға алса, екінші жағынан, кейбір туындыларында оны мадақтауға мәжбүр болғаны аңғарылады (Бісмайылов).

Жүргізілген талдау бұл екіұдайылықты ақынның әлсіздігі емес, керісінше, тарихи шындықтың көркем санада көрініс табу формасы ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Шернияз поэзиясындағы мұндай шығармашылық қайшылықтар оның заман шындығын терең сезінгенін және халық мүддесін қорғау жолында күрделі рухани таңдаулар жасағанын дәлелдейді.

Сонымен қатар зерттеу нәтижелері Шернияздың поэтикалық әлемі ұлттық болмысты, ұлттық дүниетанымды көркем бейнелеумен ерекшеленетінін көрсетті. Ақын жырларында тарихи тұлғалардың бейнесі фольклорлық дәстүрге тән градациялық күшейтулер, образдық өрістету тәсілдері арқылы сомдалады. Бұл ерекшелік Шернияздың халықтың ауызша әдеби мұрасын терең меңгергенін және сол дәстүрді тарихи-әлеуметтік мазмұнмен ұштастыра білгенін айқындайды.

Жүргізілген зерттеу Шернияз Жарылғасұлы поэзиясында авторлық ұстанымның тарихи жағдаймен сабақтасқан күрделі, көпқырлы сипатта қалыптасқанын көрсетті. Ақын шығармаларында бір жағынан халық мүддесін қорғауға бағытталған сыншыл, айыптаушы үн басым болса, екінші жағынан сол дәуірдегі үстем биліктің идеологиялық қысымынан туындаған ішкі қайшылықтар да көрініс табады. Бұл ерекшелік Шернияз поэзиясындағы екіұдайылықты жеке шығармашылық әлсіздік емес, керісінше, XIX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси шындығын бейнелейтін көркем заңдылық ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Ақынның тарихи тұлғаларды бейнелеудегі ұстанымы, фольклорлық дәстүрмен сабақтас поэтикалық тәсілдері және ұлттық дүниетанымды негіз еткен көркем әлемі оның шығармашылығын халықтық поэзия дәстүрін жаңа тарихи жағдайда жалғастырған ірі құбылыс ретінде танытады.

5. Қорытынды

Бұл зерттеу Шернияз Жарылғасұлы шығармашылығы XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде ұлттық поэзияның идеялық-мазмұндық және көркемдік бағдарын айқындаған маңызды құбылыс екенін көрсетті. Ақын жыраулық дәстүрдің қоғамдық және эстетикалық қызметін жаңа тарихи жағдайда жаңғыртып, сөз өнерін ұлттық болмысты сақтаудың, тарихи жадты бекітудің және елдік мұратты орнықтырудың тетігіне айналдырған.

Мәдени-тарихи талдау нәтижелері Шернияз поэзиясындағы тарихи контекстің отарлық саясаттың күшеюімен, хандық биліктің жойылуы секілді реформалардың салдарымен және халық пен билік өкілдері арасындағы әлеуметтік қайшылықтардың тереңдеуімен тығыз байланыста көрінетінін дәлелдеді. Исатай-Махамбет бастаған

ұлт-азаттық қозғалыс ақын дүниетанымының өзегіне айналып, ұлттық идеяның нақты тарихи тәжірибемен сабақтас көркемдік категория екенін айқындады.

Зерттеу барысында Шернияз жырларындағы ұлттық болмыстың басты көріністері анықталды: билік озбырлығын әшкерелейтін әлеуметтік-сыни бағыт, тарихи тұлғаларды (әсіресе Исатайды) эпикалық деңгейде сомдау арқылы еркіндік идеясын символдық бейнеге айналдыру, жыраулық дүниетанымға тән философиялық толғаныстар. Бұл қабаттар ақынның шешендік ойлау жүйесімен, фольклорлық дәстүрмен сабақтас поэтикалық тәсілдерді тиімді қолдануымен тұтасып, оның ұлттық ауызша мұрамен терең байланысын танытады.

Авторлық ұстанымды сипаттауда М.Оразбектің «автордың астарлы ұстанымы» теориясы нәтижелі болды: Шернияз мәтіндерінде айыптаушы және саяси-әлеуметтік позициялар басым көрініп, билік пен халық қатынасы әділет өлшемі арқылы бағаланады. Сонымен бірге тарихи жағдайдан туындаған ішкі қайшылықтар да байқалып, оны отарлық дәуірдің идеологиялық қысымымен шартталған көркем заңдылық ретінде түсіндіруге мүмкіндік туады.

Қорытындылай айтқанда, Шернияз Жарылғасұлы поэзиясы XIX ғасырдағы қазақ қоғамының тарихи санасын, ұлттық болмысын және ұлттық идеясын көркемдік тұрғыда танытатын ірі рухани құбылыс. Ақын жыраулық институттың қоғамдық қызметін өз дәуірінде жаңғыртып, поэтикалық сөзді әлеуметтік әділеттілікті талап етудің және ұлттық тұтастықты қорғаудың пәрменді құралына айналдырды.

Әдебиеттер:

1. Өуезов М. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1997. – 510 б.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы / жалпы редакциясын басқарған Қ. Жұмалиев. – Алматы : Ғылым , 1961. 2-том, 1-кітап. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті– 578 б.
3. Қайыржан К. Сөз – сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2013. – 480 б.
4. Қарассаев Г., Рахметуллин А., Найманбаев Б., Жұманова А., Байназарова Б. Ресей империясының Қазақ даласын отарлауының тарихы (XVIII–XIX ғғ.) // Тарихи зерттеулер: жаңа және қазіргі заман. – 2024. – № 44. – 503–528-бб. DOI: <https://doi.org/10.24197/ihemc.44.2024.503-528>
5. Қорқытов Б. Шернияз. – Атырау: Ағатай, 2022. – 101 б.
6. Нар заман мен зар заман: жыр-толғаулар / құраст. Е. Дүйсенбайұлы. – Алматы: Раритет, 2007. – 375 б.
7. Оразбек М. Көркем прозадағы тұлға мен авторлық позицияның арақатынасы (1980–2000 жылдар әдебиеті бойынша): филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2007. – 26 б.
8. Ошақбаева Ж. Жыраулар даналығы: философиялық пайымдаулар. – Алматы, 2011. – 166 б.
9. Попова М.К. Ұлттық болмыс мәселесі және әдебиет // Воронеж мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2001. – Т. 1. – 45–48-бб.
10. Саржігітов И., Иманғазинов М., Жұмақызы Б., Кох К. Жырау поэзиясының әлем әдебиетіндегі рөлі мен орны // Бахтинтану: дискурс зерттеулері журналы. – 2024. – 19(4). DOI: <http://dx.doi.org/10.1590/2176-4573e65434>
11. Темірболат А. XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ әдебиетіндегі ұлттық идеяның жүзеге асу ерекшелігі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2017. – 165(1). – 114–118-бб.
12. Темірболат А., Айсұлтанова К.А. Қазақ әдебиетіндегі ұлттық идеяның көрініс табу ерекшеліктері // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2016. – 159(1). – 106–111-бб.
13. Тілепов Ж. Қазақ халқының хандық дәуір әдебиеті: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 220 б.

14. Өсекембай А., Келгембаева Б., Ердембеков Б. XIX ғасырдағы Қазақстанның әлеуметтік-тарихи жағдайы және қазақ әдебиетіндегі отаршылдыққа қарсы бағыт // Гуманитарлық ғылымдардағы пәнаралық зерттеулер журналы (Rupkatha). – 2018. – 10 т., № 3. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v10n3.11>

15. Шәріп А. Сөз өнері және ұлттық рух: оқу құралы. – Астана: Педагогика-пресс, 2010. – 240 б.

References:

1. Auezov M. (1997) Selective. – Almaty: Kazakh encyclopedia. (in Kaz)
2. History of Kazakh Literature / general editor Q. Zhumaliyev. – Almaty: Gylym, 1961. Vol. 2, Book 1. Kazakh Literature of the 18th–19th Centuries. – 578 p. (in Kaz)
3. Kaiyrzhan K. (2013) word-digital: ancient Kazakh words. – Almaty: Oner. (in Kaz)
4. Karassayev G., Rakhmetullin A., Naimanbayev B., Zhumanova A. Bainazarova B. “History of the Colonization of the Kazakh Steppe by the Russian Empire (XVIII-XIX)”, en *Investigaciones Históricas, época moderna y contemporánea*, 44 (2024), pp. 503-528. DOI: <https://doi.org/10.24197/ihemc.44.2024.503-528> (in Engl)
5. Korkytov B. (2022) Sherniyaz. – Atyrau: Agatai. (in Kaz)
6. Nar zaman and zar zaman: poems and songs (2007) comp. E. Duysenbayuly. – Almaty: Raritet. (in Kaz)
7. Orazbek M. (2007) The ratio of personality and author’s position in artistic prose (according to the literature of the 1980s-2000s): Philol. Science. Doc. ... diss. Abstract. – Almaty. (in Kaz)
8. Oshakbayeva Zh. (2011) Wisdom of the Zhyrau: philosophical judgments. – Almaty. (in Kaz)
9. Osekembay A., Kelgembayeva B., Yerdembekov B. The social and historical situation in the nineteenth-century Kazakhstan and the anti-colonial trend in Kazakh literature, *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, Vol. 10, No. 3, 2018 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v10n3.11> (in Engl)
10. Popova M. (2001) The problem of national identity and literature // *Bulletin of the Voronezh State University. Ser. 2001. VOL. 1. PP. 45-48.* (in Russ)
11. Sarzhigitov, Y., Imangazinov, M., Zhumakyeveva, B., & Koch, K. (2024). The Role and Place of Zhyrau Poetry in the World Literature. *Bakhtiniana. Revista De Estudos Do Discurso*, 19(4). DOI: <http://dx.doi.org/10.1590/2176-4573e65434> (in Engl)
12. Sharip A. (2010) The Art of the word and the national spirit: a textbook. - Astana: publishing house “Pedagogy-Press”. (in Kaz)
13. Temirbolat A., Aisultanova K. (2017). Features of National Idea’s Reflection in the Kazakh Literature. *KazNU Bulletin. Philology series. №1 (159).* 106-111 (in Engl)
14. Temirbolat, A. (2018). Peculiarity of National Idea’s Realization in the Kazakh Literature of XVIII-XIX centuries. *KazNU Bulletin. Philology series. №1 (165).* 114–118. (in Engl)
15. Tilepov Zh. (2013) Literature of the Kazakh people of the Khanate era: a textbook. – Almaty: Kazakh university. (in Kaz)